

Горан Максимовић (Ниш)

Путописна Бока которска Лазара Томановића и Симе Матавуља

Кључне речи:

Лазар Томановић (1845–1932),
Симе Матавуљ (1852–1908),
српска књижевност,
путописна проза, путописне
слике и доживљаји,
документарне студије,
етнографија, фолклор, језик,
етнопсихологија, географија,
историја, привреда.

У огледу су анализирана два сродна текста путописне прозе о Боки которској: Лазара Томановића, *Залив Кошорски* (1868), те Симе Матавуља, *Бока и Бокељи* (1893). Указано је на аутентичне путописне доживљаје и слике Боке которске, а затим на документарну основу текстова, на етнопсихолошку и националну карактеризацију Бокеља, на етнографске, фолклорне и језичке особине овог простора, те на историјске, географске и привредне студије које подједнако и прилично поуздано указују на то каква је била прошлост и каква је актуелна стварност Боке которске у другој половини и на крају 19. вијека.

Вјероватно да не постоји ниједна српска покрајина која посједује такву опојну привлачност и инспиративност за ствараоце умјетнике као што је то Бока которска. Чудесном, медитеранском љепотом простора и присношћу и непомредношћу народног менталитета Бока и Бокељи су привлачили подједнако бројне домаће путнике и странце. Кад је о српским књижевницима ријеч, писали су о Бокељима, тим „јужним Србима“, и Боки, тој српској „невјести Јадрана“, с подједна-

ким одушевљењем и рођени Бокељи и приморци, као Вук Врчевић (1811–1882), Стефан Митров Љубиша (1824–1878), Лазар Томановић (1845–1932) или Марко Цар (1859–1953), а још више „извањци“, тј. они који су долазили у Боку, боравили и живјели у њој краће или дуже вријеме и присвајали је и доживљавали као свој духовни завичај и као духовни простор цјелокупнога Српства: Вук Стеф. Караџић (1787–1864), владика црногорски Петар II Петровић Његош (1813–1851), Љубомир

Ненадовић (1826–1895), Симо Матавуљ (1852–1908), Милан Јовановић Морски (1834–1896), Алекса Шантић (1868–1924), владика Николај Велимировић (1880–1958), Милош Црњански (1893–1977) и многи други.

Као потврду за ту богату српску путописну традицију о Боки которској у 19. вијеку издвајамо два прозна дјела: *Залив Которски* Лазара Томановића и *Боку и Бокеље* Симе Матавуља. Томановићев *Залив Которски* написан је и објављен 1868. године у новосадској *Майници*,¹ коју је уређивао Антоније Тона Хаџић, двадесет пет година прије Матавуљевог путописа *Бока и Бокељи*, који је такође изашао у Новом Саду, а објавила га је Матица српска, средствима из Задужбине Петра Коњевића, у својим посебним издањима 1893. године. Објављивању Матавуљевог путописа о Боки которској претходило је једно јавно предавање које је овај писац одржао у Грађанској касини почетком 1893. године. У основи се ради о сродном документарно-умјетничком поступку у којем су Томановић и Матавуљ имали амбицију да напишу путописни текст у форми објективне научне студије која би на што увјерљивији начин представила географију, историју, поднебље, људе, језик, вјеру и обичаје, те привредна обиљежја Боке которске.

Незнатна разлика је само у томе што Томановић о Боки которској пише из унутрашње, домицилне перспективе, као рођени Бокељ, који има намјеру да српској књижевној публици, превасходно у та-

дашњој јужној Угарској, али и у другим дијеловима Српства гдје се овај угледни часопис читао, што потпуније представи приморске Србе и Боку которску као колијевку јужнога Српства. Матавуљ о Боки которској само привидно пише из перспективе извањца, који је једно значајно и по сопственом свједочењу најљепше доба свога живота провео у Херцег Новом, већ заправо из перспективе човјека који је овај простор прихватио као други завичај. Захваљујући свему томе његова књига, која је иначе настала двадесетак година по одласку из Новог, представља и фрагменте мемоарских сјећања који су прожети снажном носталгијом и драгим личним успоменама на вријеме у којем се у потпуности формирао и као будући писац: „Тај најљепши дио моје младости провео сам у најдивнијем крају српске земље, на јужној тремећи, у приликама и околностима какве се замислити само могу за млада човјека који је имао нешто наклоности ка фабуловању. То ће се огледати и у причама за које сам грађу црпао из тога времена и средишта, а то су: *Бодулица*, *Љубав није шала ни у Редесињу*, *Ђуро Кокош*, *Нови свијет у старом Розојеку*, *Ново оружје*, *Снаја без очију*, *Др Пало*... Не знам јесу ли оне боље од других, али доиста оне носе у себи одсијев онога што је најљепше и најбоље у животу – одсијев младости.“²

Та врста путописне и уопште литеарне блискости Лазара Томановића и Симе Матавуља, те њихових сродних доживљаја Боке которске, долази до из-

- 1) Лазар Томановић, „Залив Которски“, путопис, *Майница*, Нови Сад, 1868, бр. 23, стр. 543–545; бр. 24, стр. 566–569; бр. 25, стр. 593–595; бр. 26, стр. 615–617; бр. 27, стр. 641–643; бр. 28, стр. 664–667; бр. 29, стр. 688–690; бр. 30, стр. 712–715; бр. 31, стр. 737–738; бр. 32, стр. 761–762; бр. 33, стр. 783–786; бр. 34, стр. 808–811.
- 2) Симо Матавуљ, *Биљешке једној њисци*, Српска књижевност, Мемоари, дневници, аутобиографије, књ. 13, Нолит, Београд, 1988, стр. 71

ражаја и у благонаклоном критичком осврту који је поводом појаве Матавуљеве књиге написао Лазар Томановић у листу *Глас Црнојорца* на Цетињу 1893. године, у којем му је управо одао признање на одличном познавању прошлости и садашњости Боке которске, те менталитета људи, климатских карактеристика поднебља, извршних говорних обиљежја и разноврсних народних обичаја. „Г. Матавуљ је тако лако а тако тачно представио Боку, кано ти писац, који је у Боки проживио неколико година, и који Боку сматра другијем својијем завичајем; кад би се нашло писца, да се на њ угледају, па да нам стану у књизи представљати овако поједине српске крајеве, раздробљени народ угоднијем читањем дошао би до међусобног упознавања, а свакоме је прва потреба да себе упозна. Тијем смо доста рекли о важности ове књижице.“³

1. Међу бројним и значајним књижевним радовима, као и цјелокупним богатим животним активностима Лазара Томановића (Лепетане, 1845, Херцег Нови, 1932), посебно драгоцјено мјесто припада путописној прози, коју је писао од раних гимназијских дана у Задру и Новом Саду, до зрелих година проведених на Цетињу, радећи на различитим државним и политичким пословима, од секретара Сената и председника Великог суда, до министра правде и председника Владе.⁴ Први, младалачки путопис под насловом *Залив Кошторски* Томановић је написао на предлог Антонија Тоне Хацића, да би новосадској књижевној публици представио Боку ко-

торску, као најјужнију тачку на српским обалама Јадрана, а објавио га је у више наставака у часопису *Майишца* у Новом Саду 1868. године.

У жанровско-типолошкоме смислу Томановић је путописну прозу одређивао на сасвим различите начине. Обимније текстове је посматрао најчешће као „путничке црте“, као „слике с пута“ или „писма с пута“ (*Залив Кошторски*, *Послије Бранкове свечаности*, *Осам дана њо Црној Гори* и слично), док је краћим рукописима давао различите одреднице које су могле да упуте на то да се ради о непретенциозним путописним репортажама, записима, расправама, кратким путничким излетима и посјетама. На примјер, путопис *Код Видове цркве* одређен је као „слика с приморја“, путопис *На Видов врх* као „путне успомене“, путопис *На Превлаку* као „научна екскурсија“, а путопис *На Зачиру* као „путничка црта“. Са друге стране, путописна проза *Из Перасија* носи одредницу расправе „о једној српској старини“ и слично.

Имајући све то у виду, путописну прозу Лазара Томановића можемо груписати у четири сродне цјелине засноване на жанровско-типолошкој блискости појединих текстова, а затим и на хронологији њихових настајања и објављивања. Прву цјелину чине текстови: *Залив Кошторски*, *На њоврашћу с Бранкове свечаности* и *Осам дана њо Црној Гори*, који су најпотпунији путописни текстови Лазара Томановића и најближи су жанровском одређењу путописа у ужем смислу. Другу

3) Лазар Томановић, „Симо Матавуљ, Бока и Бокељи“, *Глас Црнојорца*, број 44, Цетиње, 1893, стр. 3

4) О животу и раду, о породичној генеалогии Лазара Томановића, о његовом књижевном дјелу и епоси, опширно у раду: Горан Максимовић, „Личност, дјело и доба Лазара Томановића“, *Зборник радова у част академика Радована Вучковића*, Зборници и монографије, Књига VI, Одјељење књижевности и умјетности, Књига 5, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2006, стр. 505–520.

цјелину чине текстови на међи између путописа у ужем смислу и краћих путописних репортажа или „путничких црта“, како је Томановић обичавао да их назива: *Под Осџроћом 1884. године, Са осџрошке свейковине, Излећ на врањинску славу, Са једне културне свечаности [у Мирковој Вароши], Послије свечаности у Макарскеој, те Писма с њућа, која су сачињена из четири одјелите репортаже повезане само тиме што су у епистоларном облику упућене Томановићевом побратиму, академском сликару Аксентију Мародићу. Трећу цјелину чине кратки путописни текстови који су најближи одређењу новинске репортаже, у којој је описан неки интересантан излет или епизода с пута: Код Видове цркве, На Видов врх, Дан на Ловћену, Излећ на Озовицу и На Зачиру. Четврту цјелину чине три путописна текста у којима преовлађују особине научне расправе о одређеним историјским локалитетима или предметима: На Превлаку, Из Перасџа и О Дукљи.*

Поред нескривене поетичке улоге на слова и подналова, Томановић је у форми успутних и спонтаних коментара, на више мјеста износио и сасвим отворене идеје о томе зашто пише путописну прозу, коме је она намијењена, те каква је њена умјетничка функција. Може се казати да је у ауторском смислу као путописац био непретенциозан, али и да су крајњи стваралачки домаћаји увелико превазишли почетне скромне амбиције. Превасходни Томановићев стваралачки идеал огледао се у томе да упозна цјелокупно Српство са јужним српским покрајинама и приморским Србима, да прикаже новоослобођене крајеве и њихове знаменитости, да сачува од заборавља вриједну прошлост, да укаже на драгоцјене савременике, али и да искаже субјективни став и искрена осјећања. У епистоларним путописима,

који су упућени побратиму Аксентију Мародићу, долази до изражаја и жеља да на такав начин очува живе везе и дивно пријатељство које је опстајало упркос физичкој удаљености и ријетким сусретима двојице пријатеља.

Вјештина грађења путничких слика и способност проналажења карактеристичних и репрезентативних детаља за стварање опште слике о једном простору, о његовим људима, историји и обичајима, долазе већ до изражаја у раном Томановићевом путопису *Залив Коџорски*. Пошто пише о ужем завичају, свакако да се осјећа изразито субјективна ауторска позиција, али и настојање да се са што више аутентичних појединости представи ова јужна српска покрајина оној читалачкој публици која никад није имала прилике да види Боку которску, нити да упозна Бокеље. Томановић при томе прије свега мисли на просвећене читаоце, на писце и умјетнике, на ђаке и студенте, на чланове Матице српске, на присталице покрета Уједињене омладине српске из Новог Сада, Пеште и читаве Војводине, јер је часопис *Матица* управо ту имао највише пренумераната и сарадника.

Путовање према Боки которској Томановић започиње од Дубровника и Гружа, а пошто је ушао у залив покрај острва и тврђаве Мамула, наизмјенично нас упознаје са лијевог и десног његовом обалом. Са десна се осврће на полуострво Луштицу и прво значајно насеље Росе, а са лијевог на Суторину, на Игало, Топлу и град Херцег Нови. Напоредо са обалом приказује и насеља по околним бокељским висовима: Поде, Камено, Мојдеж, Ратишевину, Мокрин, Убле, Кривошије, Леденице и друга села. Може се рећи да Боку которску Томановић описује кроз шест географских цјелина. Приказује Новски и Тивћански затон, на улазу у Боку которску, затим

пролаз Вериге, те три заливске цјелине у унутрашњости: Морињски, Рисански и Которски затон.

Путописна нарација равноправно је праћена надахнутим лирским описима, који најбоље потврђују ауторову љубав према завичају и очараност природним љепотама Боке которске: „Кад дођеш на сред залива: очи, срце, ум, све ти је препуно: очаран си, не знаш што ћеш, ће ћеш прије, камоли чувства окренути. Од кршевитих голих врхова до ситног бијелог пијеска, што залив облаже – од високог веселог неба, до бистрог зеленкастог мора, све те занима. На триста завијутака извите обале; долинице, брежуљци, стране високих гора, застрте низком лозом, засађене једром маслином, по којима се разасуле куће као лабудови, – подножје је високим голим врховима, над којима се бијели по ђекоја црквица, ће се попела притиснута која душа, да је ближе Богу, да му открије срце, да одане...“.

Посебну путописну пажњу Томановић посвећује приказу бокељских знаменитости. У том смислу излаже опширни историјат гласовитог манастира Савина, а за стари савински храм наглашава да је то „Сион, на ког цијела Бока са пуним срцем поуздања а нечувеном побожности поглед управља“. Приказује и природни феномен какав је био кланац Вериге, необичне слатководне изворе у Морињу, знамениту Превлаку на којој је свети Сава утемељио Зетску епископију почетком 13. вијека, описује садашњост и прошлост великих градова, као што су Херцег Нови, Рисан, Пераст, Котор и Тиват. Напоредо с тим, приказује и карактерологију мјештана, начин одијевања и говора, породичне и друге обичаје, предочава биљни и животињски свијет, климатске особености, осврће се на поморство као главну привредну дјелатност, а изнад свега на-

глашава „задату тврду ријеч бокешку“ и „постојано бокељско Српство“, које је доминирало подједнако међу православним и католицима.

Томановић не заборавља да издвоји ни гласовите бокељске породице. Кад говори о селу Подима, наглашава да је изњедрило Ђопчевиће и Квекиће, који су трговину проширили све до Трста. У Морињу издваја попа Ника Берберовића, популарног народног пјесника. Родни Лепетани га подстичу да каже нешто више о својим Томановићима, који су били поријеклом из племена Цуца у Црној Гори, из знаменитог рода сердара Никца Томановића од Ровина, па се најприје доселили у Морињ, а затим у Лепетане, на земљу конта Буровића, те једним дијелом породице и у Доњу Ластву. У Перасту описује знаменитог Србина Ђ. Ђурановића, у Доброти гласовиту породицу Ивановића, о којој је и Његош између осталог писао у пјесми „Србин Србима на части захваљује“. Томановић без устручавања говори о бокељским врлинама и манама. За Ришњане наглашава да су узорни православни Срби, али их ружи то што се још увијек на неравноправан начин односе према женском роду. За Прчањ наглашава да га је притисла толика госпоштина да се то више не може сносити, да су искварили дивни српски језик, да су га натрунили италијанштином и слично. Доброћане хвали по томе што су и поред богатства које су стекли на мору као гласовити поморци и капетани бродовља очували српске народне обичаје и одијело.

Описујући биљни свијет Боке которске, Томановић даје и праве ботаничке студије о појединим врстама, а најупечатљивија је она о палми или поми, упознаје нас са обиљем маслина, наранџи и лимунова, са врстама грожђа, међу којима нарочито по квалитету издваја тивћанско

виногорје и чувено вино брзамин. У приказу климатских особина Боке которске, Томановић издваја помамну буру, која нарочито снажно дува у тјеснацу Вериге, а затим се присјећа једне такве морске олујине из јесени 1866. године, која је захватила Вериге баш кад су преко њих сватови прелазили и невјесту водили, али одмах иза тога са поносом наглашава да то није помело стамене Бокеље да одрже задату ријеч и обаве свадбу како то по народним обичајима доликује.

Поједине знаменитости Боке которске Томановић је и касније посебно описивао у кратким путописним репортажама. У тексту *Код Видове цркве*, који има поднаслов „Слика с приморја“, а објављен је у новосадском *Јавору* 1888. године, приказан је Томановићев излет на брдо Светог Вида, смјештено у Боки, између Лепетана и Доње Ластве, на којем је била смјештена католичка црквица Светог Вида. Излет је организован на дан црквене славе, средином јуна 1888. године, а Томановић га организује у пријатном породичном окружењу са дјецом, сином Милутином и кћерком Росандом. Поред описа старе црквице, као и описа веселог народног сабора, Томановић даје и импресивне слике читаве Боке которске, која се са овог залиског виса видјела као на длану, а затим на самом крају репортаже поставља питање како то да и православни Срби немају храмова посвећених св. Виду (Амосу)?⁵

У другој путописној репортажи, која је објављена под насловом *На Видов врх*, са поднасловом „К путним успоменама“,

у новосадском *Ситражилову* у јулу 1888. године, Томановић даје својеврстан одговор на постављено питање с краја претходног чланка. Описује посјету Видовом врху изнад Мокрина у херцеговачкој граници, на Видовдан 1888. године, гдје се негда налазио православни храм св. Вида, а гдје је народ из Боке и Херцеговине сваке године на тај велики и свети српски дан долазио и правио црквени сабор испод стогодишњег стабла у негдашњој црквеној порти.⁶

Трећа Томановићева путописна репортажа *На Превлаку*, која је објављена у новосадском *Јавору* 1888. године, већ својим поднасловом „У научној екскурсији“, јасно упућује на ауторову амбицију да обједини белетристички поступак, тј. путописно казивање у ужем смислу о једнодневной посјети источног дијела бокељског залива са дјецом Милутином и Росандом и рођаком Марком из Опатова, са документарно-научном расправом о историјском значају Превлаке и полуострва Луштице као онога мјеста на којем је свети Сава основао Зетску епископију у Манастиру светог арханђела Михајила, у народу познату и под именом Михољског збора.⁷

У тексту *Из Пераста*, објављеном у *Новој Зеити* на Цетињу 1889. године, већ сам поднаслов „О једној српској старини“ јасно упућује на занемаривање путописно-умјетничког и потпуну доминацију документарно-историјског поступка у којем је изложена расправа о поријеклу мача Вукше Степановића (Змаја Деспота

- 5) Лазар Томановић, „Код Видове цркве“, слика с Приморја, *Јавор*, Нови Сад, 1888, број 26, стр. 409–410; број 27, стр. 426–427.
- 6) Лазар Томановић, „На Видов врх“, к путним успоменама, *Ситражилово*, Нови Сад, 1888, број 28, стр. 435–441.
- 7) Лазар Томановић, „На Превлаку“, у научној екскурзији, *Јавор*, Нови Сад, 1888, број 33, стр. 521–523; број 34, стр. 537–539.

Бука), који је чуван у посједу начелника Пераста, господина Крила Матковића.⁸ На сличан начин у тексту под насловом *О Дукљи*, објављеном у *Новој Зеји* на Цетињу 1890. године, доминирају археолошке и историјске расправе о могућем стварном локалитету древнога града по имену *Dioclea*, смјештеног у троуглу ријека Зете и Мораче, у којем је највјероватније био рођен каснији римски цар Диоклецијан.⁹

2. Симо Матавуљ је о Боки которској, том „најдивнијем крају српске земље, на јужној тремеђи“, у којој је иначе живио седам година (1874–1881), те радио као учитељ италијанског језика у поморском заводу „Србина“, оставио два упечатљива свједочења: једно у облику етнографско-путописне студије *Бока и Бокељи*, која је као посебна књига објављена у Новом Саду, у издању Матице српске (књиге за народ, св. 38), 1893. године,¹⁰ а друго, у трећем поглављу незавршене аутобиографско-мемоарске књиге *Биљешке једној ийсица*, објављиване у наставцима у *Лейиоиси Матице српске* од 1898. до 1903. године. Напоредо с тим, Матавуљ је посветио Боки которској, Бокељима и бокељском животу и седам новела: „Бодулица“, „Љубав није шала ни у Ребесињу“, „Ђуро Кокот“, „Нови свијет у старом Розопеку“, „Др Паоло“, „Догађаји

у Сеоцу“, „Први Божић на мору“. Догађаји у новели „Звоно“ не одвијају се непосредно у Боки, него у селу смјештеном на једном од бокељских висова, али је можемо посматрати у оквиру јединственог бокељског тематског круга. У новели „Богородица Тројеручица“, која се иначе дешава изван Боке, као главни јунак појављује се стари Бокељ Иво, који је однекуд „од которскијех страна“, али пошто испричани догађаји није смјештен у Боку и не казује непосредно о њеним људима и приликама, не посматрамо је у оквиру наведеног тематског круга.¹¹

У пет поглавља путописа *Бока и Бокељи* Матавуљ се оглашава подједнако и као путописац, што му је превасходна и примарна намјера, али и као етнограф, етнопсихолог, историограф, као писац економско-привредне и поморске студије и као врсни приповједач, што путопис као хибридни и синкретички жанр неминовно захтијева од свакога аутора. Мада је обједињавање наведених поступака препознатљиво већ у првом поглављу, у којем је изложен географски и статистички опис бокељског залива, дат осврт на знатније градове и околину (Херцег Нови, Пераст, Рисан, Котор, Будва), на њихову историју, положај, као и на насељеност и број становника, очигледно је да су путописне слике управо у тим приказима нај-

8) Лазар Томановић, „Из Пераста“, *Нова Зеји*, Цетиње, 1889, бр. 8, стр. 308–311.

9) Лазар Томановић, „О Дукљи“, *Нова Зеји*, Цетиње, 1890, бр. 2, стр. 71–75.

10) Након тога је путописна студија *Бока и Бокељи* објављена у сљедећим издањима: Симо Матавуљ, *Драме, Пућојиси, Разни сјиси*, приредили др Видо Латковић и Ђуза Радовић, *Сабрана дела*, књига VII, Просвета, Београд, 1954, стр. 138–171; Симо Матавуљ, *Бока и Бокељи*, приредио Горан Максимовић, Слободна књига, Београд, 1999; Симо Матавуљ, *Бокељске новеле – О Боки которској*, приредио Горан Максимовић, Добрица књига, Нови Сад, 2001, стр. 129–147.

11) О Матавуљевим бокељским новелама опширно у раду: Горан Максимовић, „Бокељске новеле Симе Матавуља“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, 1999, књига XLVII, свеска 1/1999, стр. 57–82.

развијеније и преовлађујуће у односу на етнографске, историјске или привредно-поморске реминисценције.¹²

Превасходна је Матавуљева путописна намјера „да буде путни вођ ‘извањцима’“; зато је његово казивање сажето и прецизно, а записи подједнако поуздани и провјерени и кад се ослања на сопствена искуства и на грађу књижевне (путописи *Бока* С. М. Љубише и *Залив Которски* Л. Томановића), етнографске (Караџићеви и Врчевићеви записи), или научне провенијенције (историјске расправе „Бокељи у грчком устанку“ Л. Томановића, „Повесничке успомене о Боци Которској“ Ј. Јелчића, Баловићева „Повест Пераста“, „Херцег-Нови у славу његове петстогодишњице“ Томе К. Поповића, као и неименовани извори објављивани – како то аутор наглашава – у готово свим књигама *Српско-далматинској маџазина*, а потом и у *Шемањизму њавославне еџархије Боко-кџоторске*). При томе, Матавуљ не помиње и бројне туђинце који су писали о Боки которској, мада је сигуран да им је „тај крајичак наше отаџбине“ био боље познат него било који други. Изоставља их зато што су, најчешће „из политичког рачуна“, што је нарочито важило за Нијемце послѣ буна 1869. и 1881. године, Боку невјерно приказивали и представљали је у другоме свјетлу од онога стварнога.

Матавуљ нас проводи кроз Боку которску онако како је најзгодније, „улазећи у њу како и море улази“. Пошто се осврнуо на географски облик залива који подсјећа на латинично слово S, а одмах затим и на његову површину (дужина од 29 километара, неједнака ширина „негде до 10 километара, а негде једва један“), и на етимолошко значење самог назива (од итал.

„Бока“ – ушће, уста), у значењу *Кџоторско Ушће*, аутор описује „први бокељски пристан“ на који се наиђе пошто лађа уплови кроз тјеснац, а потом и први велики град који угледамо у заливу: Херцег Нови. За Новљане Матавуљ наглашава да „су на гласу као честити људи и Срби“, а за само мјесто да је „лепо, здраво, готово све образло у питомом прорашћу“. Слава Новог опјевана је у бројним народним пјесмама (најпознатија је „Новкиња Ђевојка“), а путописац нас подсјећа и на Његошове стихове из *Горској вијенца*, у којима Коло опјева знаменитости овога града. Матавуљ се укратко осврће и на историју града. Сазидао га је краљ босански Стефан Твртко (Котроманић) на седам година прије косовске погибије, а доградио га је и утврдио средином хv вијека Херцег Шћепан Вукчић Косача, по којем је град и добио име Херцег Нови.

Права је штета што се аутор само укратко осврће на новску околину, на Суторину на сјеверној страни и на манастир Савину на југу, јер су то уистину најљепши дијелови бокељског простора. Бококоторски кланац Вериге привлачи нешто подробнију Матавуљеву пажњу, упоређује га, на примјер, с дунавским Казаном и објашњава поријекло његовог имена (по дебелим веригама којима су у стара времена с вечера копчане супротне обале да запрече улазак гусарских лађа према Рисну и Котору). Пошто изиђе из тјеснаца, путник се сусреће са четири задивљујућа залива, која продиру „управ у корене високих брда“: Рисански, Морињски, Ораховачки и Которски.

За град Пераст, саграђен „при корену висока и гола брда“, Матавуљ наглашава да је несразмјерно слабо насељен и да

12) Упоредити са радом: Горан Максимовић, „Матавуљева путописна Бока“, *Летџојис Мајџице српске*, Нови Сад, мај 2000, год. 176, књ. 465, св. 5, стр. 672–681.

има свега 400 душа на 250 домова, а за Пераштане да су у старо вријеме били на гласу јунаци, поморци и богаташи. Писац се не осврће на подробнију повијест о постанку града, али не заборавља да помене јуначку одбрану Пераштана од Турака 1654. године, која је задивила сав хришћански свијет, и због које им је Петар Зрински поклатио своју сабљу. Пераштане карактерише и особена вјерска и национална свијест. Матавуљ истиче да су „вазда били ватрени католици, али и свесни Срби“, и потврђује то њиховим бугарштицама, уврштеним у збирку пјесама из старих записа Валтазара Богишића, у којима величају старе српске владаре и јунаке: Душана, Лазара, Милоша, Ђурђа Смедеревца и слично. О томе колико су били вјешти и цијењени поморци, најбоље казује чињеница да им је Петар Велики повјерио „уређење руске морнарице“.

За Рисан Матавуљ наглашава да је „трговиште једног дијела Херцеговине“, да Ришњани понајвише тргују стоком и да су на гласу као бистри људи. Два Вука, најприје Караџић у *Ковчежићу*, а потом и „рисански син“ Врчевић у књизи *Три народне свечаности: Божић, Крсно име и Свадба*, прославили су својим дјелима „то чисто српско гнијездо, гдје се у највећој чистоти сачуваше: језик, ношња и обичаји, (...) те одиста, нема мањег српског мјеста којим се користила српска књига као Рисном“.

На путу од Рисна према Котору, међу клисурама „по којима ни козама нема приступишта“, издвајају се два села Ораховац и Доброта. Матавуља нарочито привлаче велике куће и зачудне питоме градине у „господском селу“ Доброти. Нанизане дуж морске обале, оне „чине чудну супротност са величанственом дивљином високих гвоздова“ над њима, због којих је уосталом славни италијан-

ски историчар Тесаре Канту задивљено устврдио да бокељски залив „надмашује Босфор“.

Загледан у окомите и голе црногорске брегове, испод којих се „на малој равници коју запљускује море“ збио град Котор, Матавуљ се пита каква је то љута невоља нагнала старе да управо ту потраже заклоњиште? Можда баш захваљујући и тој природној заклоњености, Котор је израстао у највећи и најбогатији бокељски град, који је у Матавуљево доба имао око 300 кућа и близу 3000 становника. Између знатних старинских дворова путникову пажњу у Котору одмах привлачи Саборна црква светог Трипуна из XIV вијека, познатија као „црква Димитрија“ из народне пјесме „Милош у Латинима“, коју је овај знаменити јунак у опкладу буздованом праметнуо док је скупљао харач од Латина. Матавуљ се у каснијим поглављима детаљније враћа на бурну повијест овога града, а засад се осврће само још на његову чудну климу: „У тој тјескоби љети тако припече сунце да се једва може дисати, а јесени и зими пролијевају се над њим облаци, којима је готово увијек обавијен врх високог Ловћена“. Поткрепљује то своје казивање и анегдотом о Енглезу који се намјерио у Котору баш кад четрдесет дана киша није престајала да пада. Кад је последице двадесет година срео неког Которанина, намах га је упитао: „Богати, дажди ли још у вашем граду?“.

На путу према Будви дуж морске обале, Матавуљ за кратко помиње села: Прчањ, Столив Горњи и Доњи, Лепетане, Кртоле и Луштицу, а потпуно заборавља да се осврне на град Тиват и тивћански залив. Будву помиње само као градић на полуострву са 200 кућа и 1000 душа, а јужно од ње и славне Паштровиће, које је овјенчало „златно перо“ Стефана Митрова Љубише.

У другоме поглављу, путописац уступа мјесто историчару, који даје кратак преглед бокељске повијести и нарочито града Котора. При томе се подједнако осврће на народна предања и легендарни историзам, али и на писце и дјела који су му послужили као поуздани документарни извори. Матавуљ наглашава да се Бока први пут помиње у историји око 229. године п.н.е., у вријеме ратовања краљице Теуте. Према Орбинију први насељеници Боке били су „тројански бјегунци“, према другим изворима то су Сицилијанци, док историчар Тит Ливије смјешта Боку у варварску Илирију. Све до пада старе Илирије под Римљане око 168. године п.н.е., Рисан је био средиште Боке и давао је име цијеломе заливу „Рисански затон“ (*Sinus Rhizonicus*), да би у каснијим годинама примат припао Котору (*Superbum Ascrivium*). Данашњу которску тврђаву сазидао је Јустинијан 532. године н.е., а након сараценске најезде, којој су се успешно одупрли јужни Срби, Котор се засвагда одрекао римског имена Асцривиум и прозвао се Котором, а Бока Рисанска постала је Боком которском.

Срби су дошли у Боку и Далмацију у вријеме цара Ираклија, а приликом подјеле јужне Србије на четири жупаније (Неретва, Захумље, Дукља и Травунија), Бока је највећим дијелом припала Травунији. За вријеме византијске доминације Котор и Бока, као и остали знатнији далматински градови, имају своју „самовласт и своје повластице“, да би изнова припао Србима 1180. године, када га је освојио Стефан Немања. Немањићи су господари Котора све до изумирања ове династије 1367. године, али му при томе нису „окрњили унутрашњу самовласт, те је он и свој новац ковао“. Закратко је господар Котора био и Вукашин Мрњавчевић, да би од 1378. године пао под Мле-

чане, а затим и Угре. Од године 1420. Которани уплашени од Турака добровољно ступају под „стегно крилатога лава“ и остају под млетачком влашћу све до њене пропасти 1797. године. Након тога се смјењују Аустрија, Руси и Французи, а закратко Котор припада и Црногорцима 1814. године, да би га након њих запосјели Нијемци и Бечким миром 1815. године присајединили заједно с Дубровником својој царевини. Матавуљ се осврће и на двије Бокељске буне против „ћесароваца“, усљед покушаја бечког двора да им поништи „старе повластице“ из 1815. године и да их узима у војску, којима су „завидили свет својим јунаштвом“: прву 1869. године, о којој су биле још снажне успомене кад је писац дошао у Нови 1874. године, и другу 1881. године, у којој је и сам учествовао и због чега је морао побјећи у Црну Гору.

Матавуљ на крају кратке „повјеснице Боке“ не жели изводити закључке о томе колико су ове бурне мијене „утицале на душевне особине јужних Срба уопште, а Бокеља напосе“, али је у једноме сигуран: „У Боци су српске успомене јаче од свих осталих; српске особине, у главном и најлепшем, истичу се јако; јуначки понос, уздање у себе, побожност без лицемерства, гостољубље, љубав према старим обичајима, неговање свога језика и песме – све је то у цвету“. О горљивом бокељском српству осим бројних историјских записа свједоче и „жива усмена предања“ о Лазару Хребелановићу, за којег се вјеровало да је поријеклом Грбљанин, о светом кнезу Штиљановићу, који је одиста био родом из Паштровића, о светом Сави, о Стефану Дечанском, или о Душану Силном, чији су грб над градским вратима и у Матавуљево вријеме Которани с поносом показивали и издвајали између мноштва других.

У трећем дијелу путописа *Бока и Бокељи* Матавуљ се окреће опису народног и друштвеног живота са посебним освртом на старо бокељско племство и на оно шта је од тих сталежа преостало у савременом добу. Од три бокељска сталежа у средњем вијеку (*власишела*, *йучани* и *кмејићи*) остала је само успомена у савременом добу, а између бројних племићких породица многе су осиромашиле и економски пропале, или се биолошки потпуно угасиле. Матавуљ не заборавља да наведе племићко и сердарско поријекло појединих породица у Котору (Драго, Бућа, Биволићи, Луковићи, Срђићи, Берићи, Буалице), у Доброти (Ивановићи), у Перасту (Вицковићи, Баловићи), у Рисну (Ћеловићи), у Будви (Медини, Бубићи), међу Паштровићима (Зеновићи), или у Новоме (Војновићи, Стратимировићи, Горакуће, Буровићи), између којих су само ријетке очувале углед и славу до савремених дана, као Војновићи и Горакуће, на примјер.

У савременом добу Бокељи се дијеле на „печалбаре“ и на оне који „остају на дому“. Међу првима најпретежнији су морнари, а мање је оних који су трговци, тежаци и аргати или копачи у америчким и аустријским рудницима. Разлог за бокељско печалбарење је у недостатку обрадиве земље, о чему рјечито свједочи Вук Караџић у „Ковчежићу“, али је Матавуљ увјерен како је то и посљедица невјештине, јер да ту малу, али плодну земљу, „Бокељи обрађују као Немци или северни Италијани“, било би уз дарове мора и медитеранско воће свега довољно за богат живот.

Четврто поглавље књиге о Бокељима и Боки которској Матавуљ започиње као привредно-поморску студију о успону и пропасти бродарства, наставља је као етнограф којега превасходно интересују живот и обичаји помораца, да би на крају

дошао до изражаја и његов врсни приповједачки дар: упечатљив језик, изузетна моћ посматрања и уочавања особених детаља, цјеловити портрети (капетана, њихових жена „морнарица“ које су пловиле на бродовима, „малога“) и слично.

Поморство је било неисцрпни извор угледа, престижа, славе и богатства бокељскога, а „имати капетана у своме племену бејаше највећа дика“. У томе су нарочито предњачиле двије општине: Херцег Нови и Доброта, и стога „бејаху у већој части од осталих по свој Боци“. Из саме новске крајине „било је шездесет и пет братстава, у којима, одвајкада беше најмање по један капетан поморски“, док је у Доброти било онолико капетана колико и великих кућа. У Боки, међу простим народом, наглашава Матавуљ, „‘капетан’ значи нешто више него ‘господин’, те није ретко чути да сељаци зову проту, лекара, адвоката итд. – ‘капетан-прото’, ‘капетан-докторе’ итд.“. Проистекло је то из чињенице да су морнари поред ратовања са „невјерном стихијом“ морали бити увијек са оружјем у руци, једно због удјела у млетачким ратовима против Турака, а друго због борби с гусарима, којих је Средоземље, поготово у морима око Грчке, било препуно. Морнари су зато и називани „војском“, а њихови капетани поред поморске вјештине морали су бити и способни заповједници и јуначне војводе, што им је доносило поменути велики углед и поштовање.

Златно доба бокељског поморства представља излазак на велика мора с краја 18. и у првој половини 19. вијека и пловидба око Африке до Индије, или преко Атлантика у Нови свијет, захваљујући чему су послије неколико година и капетани и морнари стицали велики иметак. Пропаст једрењака и развој парних бродова, чију су градњу контролисала велика финансијска друштва, потпуно

су измијенили ту слику. У вријеме кад је Вук Караџић писао о Боки она је имала 250 „патентанијех“ бродова, четрдесет година касније, у Матавуљево доба, свега пет, а славна бокељска морнарица претежно је пловила на бродовима аустријскога „Лојда“.

Матавуљ с нарочитом пажњом приказује морнарско стасавање: школовање и напредовање од „малога“, преко „младића“, до морнара, крмана, боцмана, и најпослије полагања „поткапетанског испита“, послјије којег је добијао „патенту“ и право да носи цилиндар, те да сачека ред или срећу да као самостални капетан заповиједа бродом. Интересује га начин и устројство морнарскога живота: на српским бродовима владао је „оштри запт“ и патријархални дух, капетан се „очински старао о здрављу и користи својих подложника“, а непослушни и изагнани морнар тешко је могао запловити на било којем другом бокељском броду. Матавуљ приказује брижност с којом су вршене вјерске дужности и његовани народни обичаји (увијек је горило кандило пред иконом заштитника помораца светог оца Николе, уредно се вршила молитва, уредно постило), и с нарочитим приповједачким надахнућем „замишља приказ“ прилагања бадњака на Божић: „Далеко од краја на коме живе људи, много даље од отаџбине, између бескрајнога неба и бескрајне пучине, на корабли, рукотвору људскоме, сламчици једној међу природним силама, гомилица људи скупљених око ватре, по своје обичају, славе успомену Спаситељева доласка на свет. (...) Ветар фијуче кроз конопе и катарке, вали јуришају на бокове, смрт зија око њих; али они, оснажени тврдом вером у Бога, поуздањем у вештину свога старешине и у своје прегоаштво, те ноћи више него икада духом живе у својој отаџбини и

сневају о срећној будућности која их чека на дому...“. Умјетничку интерпретацију једног таквог примјера проналазимо и у каснијој Матавуљевој новели „Први Божић на мору“.

Повратак бродова у домовину представљао је право славље, а устаљени ритуал поштовао се вијековима. Већ на ушћу према Оштром рту брод је грувањем топова и истицањем заставе оглашавао свој долазак, „војска“ и капетани су се умивали и преоблачили, а наспрам Савинског манастира се застајало да калуђери освете лађу и причесте морнаре, послјије чега би били богато обдарени, а брод отпловио према Котору.

Матавуљ се осврће и на многе друге појединости морнарскога живота. Нарочито тегобан живот „малога“, објашњава, на примјер, двјема бокељским пословицама: „Треба јести морнарски крух (хљеб) најприје, а лако се закапетанити“ и „Ко се не навикне слушати, тај неће умјети ни заповиједати“. Чињеницу да су у стара времена неријетко и Бокељице пратиле свога мужа капетана „по голој пучини“, ако је он заповиједао властитим бродом, Матавуљ користи да нас упозна са „разноличним“ и живим њиховим успоменама. Изгледала су, на примјер, нестварно њихова казивања о томе кад им се које дијете родило или умрло „на пучини“: „Лицем на Ђурђев дан родио ми се Нико на путу ка Сингапору... јадна моја Даница пијехнула (издахнула) је кад бијасмо три дана далеко од Њу-Јорка... Боже, моје големе невоље! Молим Јока да се вратимо, да предамо дијете земљи, и он ћаше, сиромаш, али дунуо проклети вјетар контра, те не би куд ни камо, но морасмо своје рођено дијете сахранити у море. Аох, Боже, ослободи од тога и крвника!...“. Поред оних већ поменутих дужности, обавезе капетана биле су на лађи још разноврсније.

Био је и судија и духовник кад устреба, заводио је новорођено своје дијете, крштавао га или опојавао, да би по повратку у завичај, предавао те записе своме пароху. Матавуљ не заборавља да нам предочи како је било у Боки и оваквих крштеница: „Тај и тај, законити син..., рођен год..., мјесеца..., дана..., на Тихом Оцеану, на броду..., путујући од Валпараизо ка Мелбурни (Аустралија), на... земљописне ширине, би крштен од свога оца капетана..., а касније у Тријешћу светијем миром помазан од јеромонаха“ и слично.

У завршном, петом дијелу књиге *Бока и Бокељи*, Матавуљ резимира своја запажања о земљи, о клими и љепоти поднебља, о облицију и менталитету људи, о начину одијевања и неизмјерном богатству српског језика. Бока је брдовита, присојна, на мору, у њој се мијешају планински и медитерански ваздух, зато је здрава и погодна за живот, а њен најљепши и најздравији град је Херцег Нови. Матавуљ га с поуздањем препоручује „имућним болесницима Србима“, због благог поднебља, чистоће, изузетне хране и слично.

За бокељски менталитет Матавуљ углавном проналази само ријечи хвале. Бокељи су необично дуговјечни, умјерени, по изгледу су „стасити, црномањастии, питома лица и погледа“, а по памети „умни и врло речити“, добри су зналци језика. „Бокељ је дочекљив (гостољубив), јуначан, врло пажљив у саобраћају са извањцима, љуби Србина из ма кога краја, од туђинаца највише цени Русе, Енглеze и Французе, најмање Талијане и Немце. Мана му је што је кичељив, тј. прецењује себе, али не даје лако маха томе осећању. Штедљивост код њих хоће да пређе у лакомство, опрезност и неповерљивост“. Бокељице су лијепа струка, бујне косе, лица сјетнога израза, уредне су и чисте, а главне врлине су им: „побожност, верност према

мужевима, нежност према породи, љубав према родбини, радиност и штедљивост“, замјерају им „што се при удаји више поводе за разумом него за срцем“.

Матавуљ описује да се народ по Боки одијева на различите начине. Брђани су сасвим налични Црногорцима, а њихове жене одијевају се као српске сељакиње у Угарској. У варошима влада право шаренило: све више маха заузима ношња по француском кроју, али је још на цијени и старо бокељско, тачније добротско одијело: „плитке, отворене ципеле, црне чарапе до колена, свилене црне димије, око струка пас, на грудима пршњак од црне свиле са сребрним пучима, кратак гуњ од истог ткива и на глави свилена црна капа налик на црногорску“. Ако свему томе додамо код покојега старог капетана и цилиндар на глави умјесто капице, онда је слика народног одијевања потпуна и поготово за извањце изненађујућа и смијешна.

Љепоту и богатство српског језика у Боки истакао је још Вук Караџић, и готово да нема странице у другој књизи његовог *Српског рјечника* из 1852. године, без покоје ријечи из Боке. Матавуљ наглашава да је права штета што се те чисто српске ријечи слабо одомаћују у књижевном језику, и што „Шумадинци и Војвођани радије узимају туђе речи или кују нове него што прихватају речи с Југа“.

Као путописац Матавуљ је окренут помјерању граница жанра, а хибридниост и синкретичност није схватио као умјетничка ограничења већ као стваралачке предности и слободу. Матавуљев путопис о *Боки и Бокељима* исписиван је послије неколико упечатљивих етнографско-путописних студија (Вук Караџић, Вук Врчевић, Стефан Митров Љубиша, Лазар Томановић), зато његова литерарна намјера и није садржана у откривању новог и непознатог, мада су записи о животу

помораца сасвим посебни и самосвојни, већ у сажетој синтези онога познатог и написаног, која ће заголицати машту путника и привући га да и сам спозна чари „убаве Боке“. Мјестимице претјерана и непотребна сажетост као да је спутавала писца да се осврне и на поједине значајне грађевине у Херцег Новоме, да опише унутрашњост и драгоцјености манастира Савина, да нам прикаже бројна которска

здања и знаменитости, поједине легенде о постанку мјеста или етимологију назива, или да нам представи град Тиват и тивћански залив у цјелини. Насупрот томе, на одличан и непоновљив начин пред нама васкрсава бокељска прошлост и савременост, бокељско поднебље и менталитет, и надасве изврсно и непомућено бокељско Српство, које је ову нашу покрајину увијек издвајало изнад свих других.

summary

Σ Itinerary Boka Kotorska by Lazar Tomanovic and Simo Matavulj

In this essay there were analyzed two related itinerary texts about Boka Kotorska by Lazar Tomanovic, Bay of Kotor (1868), and Simo Matavulj, Boka and the people from Boka (1893). The point in this essay were on authentic itinerary adventures and pictures of Boka Kotorska, on Boka's ethnopsychology and national character. Also the point were at ethnographics, folclor and languages particularly on this extent, also on historical, geographical and economical studies which showed very reliable past time and current reality Boka Kotorska in the second half of 19th century.

Литература

- Томановић 1868: **Томановић, Л.** Залив Которски. – In: Матица. – Нови Сад. – бр. 23. – с. 543–545. – бр. 24. – с. 566–569. – бр. 25. – с. 593–595. – бр. 26. – с. 615–617. – бр. 27. – с. 641–643. – бр. 28. – с. 664–667. – бр. 29. – с. 688–690. – бр. 30. – с. 712–715. – бр. 31. – с. 737–738. – бр. 32. – с. 761–762. – бр. 33. – с. 783–786. – бр. 34. с. 808–811.
- Томановић 1885–1886: **Томановић Л.** Осам дана по Црној Гори. – In: Јавор. – Нови Сад, 1885. – бр. 47. – с. 1480–1484. – бр. 48. – с. 1510–1518. – бр. 49. – с. 1542–1548. – бр. 50. – с. 1578–1590. – 1886. – бр. 2. – с. 51–54. – бр. 3. – с. 78–80. – бр. 4. – с. 114–120. – бр. 5. – с. 144–148. – бр. 6. – с. 179–182. – бр. 7. – с. 209–216. – бр. 8. – с. 247–250. – бр. 9. – с. 275–278. – бр. 10. – с. 309–312. – бр. 11. – с. 335–336. – бр. 12. – с. 371–376. – бр. 13. – с. 405–408. – бр. 14. – с. 429–432. – бр. 15. – с. 463–468. – бр. 16. – с. 501–506. – бр. 17. – с. 527–532. – бр. 18. – с. 557–564. – бр. 22. – с. 687–690. – бр. 23. – с. 719–724. – бр. 24. – с. 753–758. – бр. 25. – с. 783–790. – бр. 26. – с. 815–822. – бр. 27. – с. 847–854. – бр. 28. – с. 878–882. – бр. 29. – с. 905–912. – бр. 30. – с. 943–950. – бр. 31. – с. 979–984.
- Томановић 1888: **Томановић, Л.** Код Видове цркве. – слика с Приморја. – In: Јавор. – Нови Сад. – број 26. – с. 409–410. – број 27. – с. 426–427.

- Томановић 1888: **Томановић, Л.** На Видов врх. – к путним успоменама. – In: Стражилово. – Нови Сад. – број 28. – с. 435–441.
- Томановић 1888: **Томановић, Л.** На Превлаку. – у научној екскурзији. – In: Јавор. – Нови Сад. – број 33. – с. 521–523. – број 34. – с. 537–539.
- Томановић 1889: **Томановић, Л.** Из Пераста. – In: Нова Зета. – Цетиње. – бр. 8. – с. 308–311.
- Томановић 1890: **Томановић, Л.** О Дукљи. – In: Нова Зета. – Цетиње. – бр. 2. – с. 71–75.
- Матавуљ 1893: **Матавуљ, С.** Бока и Бокељи. – Нови Сад. – с. 78.
- Томановић 1893: **Томановић, Л.** Симо Матавуљ, Бока и Бокељи. – In: Глас Црногорца. – број 44. – Цетиње. – с. 3.
- Сандић 1900: **Сандић, А.** Др Лаза Томановић, српски књижевник, уредник *Гласа Црногорца*. – In: Велики орао. – Календар за 1900. – год. XXVI. – Цетиње. – с. 41–91.
- Шоћ 1933: **Ђоћ, П.** Др Лазар Томановић. – In: Мисао. – Београд. – год. XV. – књ. XII. – број 315–318. – с. 380–384.
- Поповић 1933: **Поповић, П.** Др Лазар Томановић. – In: Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – Београд. – књ. XIII. – св. 1–2. – с. 238–239.
- Костић 1962: **Костић, М.** Биографија др Лазара Томановића. – In: Стварање. – Цетиње. – бр. 9. – с. 615.
- Кашанин 1968: **Кашанин, М.** Ускок. In: Судбине и људи. – Просвета. – Београд. – с. 172–213.
- Миљанић 1973: **Миљанић, Н.** Библиографија радова др Лазара Томановића. – In: Бока. – број 5. – Херцег Нови. – с. 123–140.
- Миљанић 1977: **Миљанић, Н.** Поријекло и живот Лазара Томановића. – In: Бока. – бр. 9. – Херцег Нови. – с. 219–234.
- Лукетић 1978: **Лукетић, М.** Писмо Павла Ровинског Росанди Томановић. – In: Бока. – број 10. – Херцег Нови. – с. 327–332.
- Зоговић 1979: **Зоговић, М.** Допуне Миљанићевој библиографији радова др Л. А. Томановића. – In: Бока. – бр. 9. – Херцег Нови. – с. 379–380.
- Кораћ 1982: **Кораћ, С.** Књижевно дјело Симе Матавуља. – Београд. – Српска књижевна задруга. – с. 416.
- Матавуљ 1988: **Матавуљ, С.** Биљешке једног писца. – приредио: Војин Јелић. – Београд. – с. 262.
- Максимовић 2000: **Максимовић, Г.** Матавуљева путописна Бока. – In: Летопис Матице српске. – Нови Сад. – год. 176. – књ. 465. – св. 5. – с. 672–681.
- Добрашиновић 2003: **Добрашиновић, Г.** Симо Матавуљ (1852–1908). – Библиотека Града Београда – Чигоја штампа. – Београд. – с. 146.
- Максимовић 2006: **Максимовић, Г.** Личност, дјело и доба Лазара Томановића. – In: Зборник радова у част академика Радована Вучковића. – Зборници и монографије. – Књига VI. – Одјељење књижевности и умјетности. – Књига 5. – Академија наука и умјетности Републике Српске. – Бања Лука. – с. 505–520.